

Nya perspektiv på borgar och befästningar

Behovet att uppföra byggnader till skydd och försvar har följt människan genom tiderna. Att det handlar om stabila och varaktiga konstruktioner ligger i sakens natur, och därför finns det en förhållandevis stor mängd kvar av dessa byggnader, även om många också härjats av strider och förstörelse. De byggnadsverk det handlar om spänner över ett stort register – från forntidens enkla vallanläggningar till den högteknologiska krigföringens underjordiska försörjningssamhällen. Borgar och befästningar har sannolikt alltid fascinerat människor, inte minst genom den dramatik som omger byggnaderna. Historier har förbundits med kämpande familjer, klaner, folk och nationer. Det är därför inte märkligt att både den vetenskapliga historieskrivningen och det populära historieberättandet kring dessa byggnader har en lång tradition.

Borgar och befästningar uppmärksammades tidigt i den svenska konst- och arkitekturhistoriska forskningen, och byggnadsbeståndet kom snart att ingå i vad som betraktades som ett nationellt kulturarv. Med hjälp av arkeologiska utgrävningar kartlades så småningom även försvarsbyggandets äldsta historia i landet. Även den militärhistoriska forskningen har ägnat sig åt byggnadsfrågorna, och det finns ett antal verk som beskriver svensk militärhistoria genom de bevarade byggnaderna. Det är i hög grad 1900-talet som har satt sin prägel på historieskrivningen om svenska borgar och befästningar, och denna historia framstår liksom borgbyggnaderna själva som stabil och väl grundad. Men forskningen flyttar sina gränser, och det innebär i sin tur nya perspektiv på ämnet och nya frågor till materialet.

Detta temanummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* är ägnat åt borgar och befästningar. Numret innehåller sex artiklar som tillsammans spänner över ett brett fält, från arkeologi via arkitektur-

historia till kulturarvets historia och förvaltning. Tanken är att det ska samla några av de frågor som dagens forskare ägnar sig åt inom ämnesområdet. Samtliga artiklar presenterar aktuell forskning, som pågår eller som nyligen har avslutats. Undantaget är den sista artikeln, som inte heller är refereegranskad. Den utgår från en pågående process inom de berörda myndigheterna, som syftar till att välja ut de försvarsbyggnader som skall bevaras inför framtiden.

De befästa städerna utgjorde länge en viktig del av det nationella försvaret. I sin artikel behandlar *Anders Bergström* några av de betydelsefulla fästningsstäderna vid gränsen mellan Sverige och Danmark: Kristianstad, Kalmar och Karlskrona. Under stormaktstiden byggdes dessa städer ut och de fick en tydlig arkitektonisk gestaltning. Gränsövergångarna mellan Sverige och Danmark spelade av tradition en viktig roll i handelsutbytet, men platserna fick också en strategisk betydelse i samband med de stridigheter som förekom. Från 1500-talets slut blev försvarsfrågan allt viktigare, och flera svenska och danska gränsorter utvecklades under 1600-talet till rena fästningsstäder, försedda med vallar och bastioner enligt europeiska förebilder. Både den militära och civila bebyggelsen reglerades hårt, och stor möda lades ner på att skapa en representativ stadsbild. I detta arbete trädde nya yrkesgrupper fram, som exempelvis arkitekter och ingenjörer. Artikeln lyfter fram hur dessa fästningsstäder formades på ett målmedvetet sätt under en begränsad period. Författaren visar också hur en omtolkning av det äldre källmaterialet kan kasta nytt ljus över dessa välkända städer och deras tillkomsthistoria.

I den följande artikeln tar *Michael Olausson* upp folkvandringstidens befästa gårdar i det område som senare skulle bilda det svenska riket.

Arkeologiska fynd visar att det uppfördes en stor mängd befästningar efter kontinentala förebilder. Byggandet utvecklades under en förhållandevis kort period kring 400-talet e. Kr. De befästa gårdarna byggdes ofta på dominerande höjder, något som utvecklades till ett typiskt mönster för samhällets elit. Inte minst var det kontakterna med Romarriket som på olika sätt präglade detta byggnadsskick. Förutom försvarsaspekten handlade det om att skapa representativa bostadsmiljöer där det även bedrevs hantverk, handel och i viss mån järnhantering. Det går att urskilja olika sociala kategorier bland de befästa gårdarna. De större kunde innehålla hallhus och var byggda för samhällets övre skikt, medan de mindre anläggningarna utformades för en lägre social kategori. Denna folkvandringstida borgkultur uppstod under en relativt kort tid och försvann sedan lika snabbt igen.

I sitt bidrag beskriver *Tonje Haugland Sørensen* hur den tidigmedeltida Håkonshallen i Bergen lyftes fram som ett nationellt monument vid 1800-talets mitt och hur den efter en lång process återskapades som en symbol för norsk självständighet. Byggnaden, som ansågs vara uppförd av kung Håkon Håkonsson på 1200-talet, användes som kornbod och var svårt förfallen när målaren Johan Christan Dahl först fick upp ögonen för den. En krets av målare, arkitekter och författare argumenterade för att återskapa den historiska Håkonshallen. Budskapet var att Norge en gång hade varit ett självständigt rike, och byggnaden blev en materiell symbol för den gamla rätten till självstyre. När den restaurerade och delvis rekonstruerade hallen väl invigdes låg upplösningen av unionen med Sverige bara några år fram i tiden. Under den över femtio år långa period som förlöt från de första försöken att väcka intresse för byggnaden till dess att den färdigställdes som ett nationalmonument hade synen på restaurering och rekonstruktion förändras. Författaren diskuterar dessa förändringar och sätter in dem i ett kulturpolitiskt sammanhang.

I sin artikel tar *Eva Svensson* och *Susanne Petersson* upp frågor kring hur vardagslivet levdes på en medeltida borg och hur hushållet var organiserat. Deras utgångspunkt är de arkeologiska undersökningar som på senare år har gjorts av två borgar i Värmland: Saxholmen och Edsholm.

Borgarna var i bruk under perioden från det sena 1200-talet till det tidiga 1400-talet. Författarna tar fasta på det dagliga liv som levdes på borgarna och på den konsumtion och den produktion som skedde inom hushållets ram. I den högre aristokratin var hushållet organiserat i två zoner, en inre kring frun och en yttre, ridande, kring mannen. Genom att jämföra byggnadernas rumsliga organisation med fyndplatser för artefakter och andra lämningar diskuterar författarna människornas dagliga vanor i det medeltida borghushållet. Det handlar om det hantverk som bedrevs på borgen, vilken mat man åt och vilka kläder och smycken som hushållets medlemmar bar samt de vardagsmagiska ritualer som utfördes. Författarna avläser också en social skiktning inom borgområdet, där borgherren och hans familj huserade i huvudborgen, medan förborgen var avsedd för knektar och hantverkare.

I den relativt nyetablerade forskningen kring kulturarvsturism har konsumenterna, besökarna, sällan undersökts ur ett historiskt perspektiv. I *Mia Geijers* artikel om vasaslotten som besöksmål ligger fokus på just besökarna och på hur de förvaltande myndigheterna har betraktat dessa. Framställningen bygger på arkivmaterial, där både ämbetsmän och turister kommer till tals. Myndigheterna hade länge en vag bild av den publik som besökte slotten, och det var endast undantagsvis som en målgrupp identifierades. Mötet mellan kulturarvsförvaltning och besökare var inte heller alltid friktionsfritt. Artikeln visar hur kulturarvsförvaltningen sakta vaknade upp inför det ökade trycket på besöksmålen – slotten blev museer och visningsverksamheten organiserades. Pedagogiken hade från början ett uppfostrande och folkbildande syfte, och det som förmedlades var en etablerad bild av de historiska platsernas konst- och kulturhistoriska betydelse. I dag har perspektivet vidgats, och blickarna riktas mot en global upplevelse- och kulturturism.

Om de äldre försvarsbyggnaderna sedan länge varit införlivade i kulturarvet, gäller detta ännu inte för 1900-talets anläggningar. *Ingela Andersson* och *Anders Bodin* diskuterar i sin artikel hur försvarets övertaliga byggnader skall tas om hand inför framtiden. Frågan har länge varit under utredning, och myndigheterna håller nu på att fatta beslut som får långtgående konsekvenser. Förfat-

tarna menar att de moderna försvarsanläggningarna på ett tydligt sätt vittnar om den samhällsutveckling med storskaliga projekt som skedde parallellt och att de därför utgör ett viktigt kulturarv. Försvarsindustrin var en teknologiskt drivande del av den verkstadsindustri som tillsammans med rika råvaru- och energitillgångar genererade landets långvariga och stabila ekonomiska tillväxt efter andra världskriget. Att bevara dessa storslagna satsningar för framtiden medför emellertid stora och svårlösta problem, inte minst när det gäller underhåll och kostnader. Anläggningarna innehåller dessutom många avancerade tekniska installationer som det är svårt att bevara. Det är endast ett fåtal av dessa försvarsanläggningar som kan bevaras på ett musealt sätt och visas för allmänheten i sitt ursprungliga skick, de övriga läggs tills vidare i ”malpåse”, avyttras eller utplånas.

Tillsammans ger dessa artiklar en uppfattning om den mångfald som präglar dagens forskning kring borgar och befästningar, även om urvalet naturligtvis inte kan ge en heltäckande bild. Artiklarna visar på den spännvidd och den mångfald som ämnet rymmer. De visar också på hur ett väl etablerat forskningsfält kan vitaliseras genom att sätta in objekten i nya sammanhang och genom att föra in nya frågeställningar i diskussionen. Försvarsbyggnader av olika slag fortsätter att fascinera inte bara forskningen utan även den stora publiken. Att vidga kunskapen och att föra in nya perspektiv är nödvändigt om borgar och befästningar skall fortsätta att vara angelägna som kulturarv, vare sig det handlar om forntida lämningar, vasaslott eller högteknologiska samhällen under jord.

Victor Edman & Mia Geijer

victor.edman@arch.kth.se
mia.geijer@lansstyrelsen.se